

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
Facultatea de Istorie și Filosofie

Școala doctorală „Relații internaționale și studii de securitate”

Teză de doctorat

Rolul normei etice în relațiile internaționale

Conducător de doctorat,
Prof. univ. dr. Liviu-Petru ZĂPĂRȚAN

Autor,
Paul POPA

Cluj-Napoca
2018

STRUCTURĂ ȘI REZUMAT

În secțiunea de mai sus am prezentat metodele și strategiile considerate pentru elaborarea prezentei cercetări. În cele de mai jos doresc să fac o prezentare a structurii lucrării printr-un rezumat al fiecărei părți, împărțită pe capitole și secțiuni, în care să surprind esențialul cercetării mele. Teza este împărțită în două mari părți, a câte două capitole, pe care le voi prezenta separat în funcție de fiecare secțiune așa cum este regăsit pe larg în cadrul lucrării.

Rolul normei etice în relațiile internaționale consider că reprezintă o temă de actualitate. În dinamica socială din perioada pe care o trăim în care și politica, diplomația sau afacerile se fac via internet, norma etică este supusă și ea schimbărilor. Am vrut să surprind prin prezenta temă, dacă există un rol al normei etice, care este acesta, și care sunt domeniile și dimensiunile unde aceasta poate fi analizată. Scopul este să demonstrez că norma etică a câștigat din ce în ce mai multă influență, fiind un punct central și o *lingua franca* în dialogul internațional. Pentru această demonstrație am ales să analizez norma etică printr-o construcție analitică, de la ancorarea acesteia în morală, până la manifestarea în relațiile internaționale. Pentru o prezentare cursivă a acestei analize, am hotărât să împart lucrarea în două mari părți. Prima parte, *Construcția normei etice*, prezintă în primul capitol *Rolul moralei în construcția normei*, construcția moralei și ulterior natura relației dintre morală și normă. În al doilea capitol încerc să surprind *Caracterul și limitele eticii*, prin identificarea *Caracterului etic al normei*, pentru ca apoi, în a doua secțiune să văd care sunt *Limitele eticii internaționale*.

Cea de-a doua parte, *Rolul normei etice*, începe cu capitolul III, în care analizez norma etică prin filtrul doctrinelor de organizare și funcționare ale statului, *rule of law* respectiv *pluralismul legal* și variantele sale. Cea de-a doua secțiune este dedicată viziunii teoriei interacionismului legal. Ultimul capitol, cel de-al IV-lea, analizează norma etică la nivel internațional, din perspectiva teoriilor raționaliste împreună cu abordarea sociologică, ca la final să prezint viziunea integrării normei etice internaționale în structura internă a statelor.

În cadrul concluziei am arătat rolul interacțiunii în relațiile internaționale, și care completează conceptul de anarhie în sistemul internațional. În rândurile de mai jos voi prezenta rezumatul complet al lucrării.

Rezumat

Dinamica socio-politică pe care o trăim determină invocarea tot mai des a eticii pentru protejarea unor drepturi, interese, sau nerespectarea obligațiilor. Etica a devenit sinonimă cu compromisul și implicit soluționarea dezbaterilor a ceea ce înseamnă *politically correctness*. Într-o lume digitalizată, etica este în continuă transformare și are nevoie de o evaluare continuă pentru a putea determina evoluția interacțiunii dintre noi. Lucrarea de față încununează cercetările mele până în prezent pe domeniul filosofiei, dreptului și studiilor politice.

Pentru a putea analiza norma etică în relațiile internaționale, am pornit de la următoarele ipoteze:

- moralitatea, are valențe atât individuale cât și universale, și determină un caracter etic pentru fiecare normă existentă;
- norma etică nu se creează instituțional, nu este necesar să fie garantată de vreo autoritate, ci este rezultatul interacțiunii dintre indivizi sau actori

Obiectivele cercetării sunt:

- O1. moralitatea are un traseu ascendent de la individ până la relațiile internaționale;
- O2. regulile prin care pot identifica o normă etică de celelalte tipuri de normă;
- O3. rolul normei etice în cadrul unui stat;
- O4. rolul normei etice la nivel internațional.

Scopul lucrării este acela de a identifica și a aduce la cunoștință limitele eticii și cum a ajuns aceasta să influențeze politicile internaționale.

Metodologia utilizată s-a axat pe relația cercetător-temă, cu abordare epistemologică și raționament deductiv privind revizuirea literaturii de specialitate; dar și ontologică cu raționament inductiv, privind relația individ-sistem. Am luat în considerare principiul complementarității, corespondenței și incomensurabilității.

Cuvintele cheie: valori, principii, agent, interacțiune

PARTEA I, Construcția normei. Principalele ipoteze de la care pornesc sunt cu privire la dinamica și flexibilitatea moralei, unde încerc să aflu dacă morală este instinctuală sau acumulată prin experiență(i), relația *morală* și *normă* în dezbaterile teoriilor: naturalism vs pozitivism legal vs interacționism legal(ii) contextualizarea normei etice, prin descoperirea modului în care poate fi o normă etică identificată(iii) etica internațională și drepturile fundamentale ale omului ca singure limite ale acesteia. În această parte, am ales să mă ocup de ceea ce înseamnă normă, respectiv etică, și modul în care acestea ajung să se suprapună și să devină un singur concept. Pentru aceasta, trebuia să demonstrez definiția și originalitatea fiecărui termen și modul în care ajung aceștia să relaționeze.

Capitolul I, Construcția morală a normei. Pentru a putea realiza obiectivele propuse am considerat că trebuie să pornesc în primul capitol de la morală, ca și concept universal și izvor de conduită și comportament social. Pentru demonstrarea construcției normei etice, la fel ca mulți cercetători, am pornit de la ipoteza lui Lon Fuller, care exprimă în scrierile sale din *Anatomy of the Law*(1968) că morala internă a individului împreună cu capacitatea acestuia de a relaționa cu alți indivizi este în măsură să determine construcția normei. Pentru a confirma sau nu această ipoteză, am revizuit și evaluat doctrina specifică domeniului filosofiei, pentru a demonstra în primul rând caracteristicile moralei, cum a evoluat aceasta de-a lungul timpului și modul în care se plasează în contextul social actual. O altă idee avută în vedere a fost cea exprimată de Friedrich Jodl(1891) care spunea că evoluția moralei este identică cu cea a individului, astfel încât să îmi dau seama cum morala evoluează de la convingeri personale la o construcție socială.

Secțiunea I, Despre morală, norme morale și sisteme morale. În această secțiune am demonstrat că moralitatea, ca și element al psihologiei umane, așa cum o definea G. Shaw Charles(1903), trebuie studiată în lumina procesului de introspecție. Astfel, fiecare individ analizează, judecă și răspunde la o anumită conduită, interioară sau exterioară, din perspectiva propriilor sale convingeri, standarde și valori. Odată avută aceste elemente, ele pot fi dezvoltate sau șlefuite în cadrul unui mediu social, pentru că așa cum spunea Richard Joyce(2004) *omul moral este omul bun*. Comportamentul față de ceilalți presupune discernământ și rațiune, întrucât cerințele morale sunt cerințe de ordin rațional. Efectele moralei trebuie evaluate ca fiind și ele din natura umană, o creație a circumstanțelor, destinate pentru propria persoană și pentru ceilalți (K, 1809). Evaluarea morală se realizează în funcție de scop și mijloace și va fi întotdeauna condiționată(Notes and Abstracts,1907).

Folosind filtrul rațiunii și adaptarea instinctelor morale la contexte diferite, demonstrează că intuiția și instinctul valorilor morale sunt în permanență șlefuite prin intermediul sancțiunilor. Complexitatea relațiilor sociale permite dezvoltarea, asimilarea și conștientizarea unor valori care de multe ori înlocuiesc sau completează valorile deja avute. Această schimbare de la o generație la altă presupune că trebuie să existe un set de valori care rămâne constant, dar care devin adaptate la nevoile și cerințele noilor generații. În acest caz nu ne mai bazăm doar pe moralitatea instinctuală, ci vorbim despre o moralitate a grupului din care face parte agentul. Aceasta este o moralitate politică, diferită de ceea ce este moralitate individuală. Diferența constă în faptul că cea individuală exprimă doar valorile personale, pe când cea politică este în măsură să contabilizeze valorile comune regăsite la nivelul acelei entități sociale. Moralitatea individuală reprezintă convingeri subiective, care au în vedere confortul și siguranța proprie, iar în cel de-al doilea caz este vorba de acele valori morale care sunt specifice unui grup, societăți sau chiar comunității internaționale(Mark R. Amstutz, 2013).

Moralitatea politică determină reguli pentru a-și justifica puterea legitimă și autoritatea într-o societate. Din punct de vedere ontologic, Nicholas Onuf identifică regulile sociale ca fiind mediul de la care ulterior se vor dezvolta norme(Onuf, 2013). Normele morale ale unei comunități își au originea în morala individuală, subiectivă, fiind un rezultat al convingerilor comune, ale acelor valori morale proprii care se regăsesc în mod comun la fiecare membru al comunității. Moralitatea politică este de fapt reflexia externă a moralității interioare. Sunt acele convingeri pe care individul alege să le împărtășească cu ceilalți. Chiar dacă cunoaște mai multe etape de evoluție, moralitatea politică ajunge să fie chiar și globală, internațională. Are alte instrumente, dar în general aceleași scopuri și efecte. Nu putem neglija rolul pe care a ajuns individul să îl aibă în relațiile internaționale, unde preocupările umane sunt preocupări morale. Existența acestor preocupări, reflectate la nivel internațional prin anumite conduite, presupune existența unor metode și instrumente de coerciție, constrângere sau sancționare pentru justificarea lor, iar acestea se pot institui prin formarea, construcția și aplicarea unor norme.

Pornind de la ceea ce spuneau anticii, îndeosebi Aristotel și Platon, am trecut în revistă percepția unor filosofi reprezentativi precum Hart, Schopenhauer, Hume și alții, care au văzut morala ca și element social. Am încercat să propun și aspecte comparate, să pot să evaluez morala și din perspectiva altor sisteme similare(chinez, japonez, indian, musulman etc). Nu am insistat foarte mult în prima secțiune dedicată moralei în evaluarea acestor sisteme deoarece, spre

deosebire de filosofia greacă, care a stat la baza formării filosofilor europeni laici din secolele 17 și 18, celelalte tipuri de abordări sunt mai mult religioase iar o analiză profundă a lor nu m-ar fi ajutat în prima secțiune să demonstrez rolul moralei în mediul social. Perspectivele mai mult religioase ale acestor sisteme, mă conduceau mai mult spre tipul de moralitate individual-spirituală și nu spre o moralitate socială, așa cum au promovat-o europenii și care de altfel mă interesează în această teză. Pentru a lămurii teoria lui Fuller, am parcurs evoluția moralei de la nivel individual la cel colectiv, încercând să surprind care este diferența dintre morala interioară a omului față de morala colectivă. În trecut morala nu era coercitivă, nu era reglementată decât dacă era în strânsă legătură cu religia. Max Horkheimer spunea că : „ Ceea ce putea fi numit moral în trecut erau forme de conduită care puteau fi garantate de religie, erau tolerate și dorite din punct de vedere social, dar și esențiale pentru conduită socială, dar erau arbitrare, și nu impuse de lege”. În secțiunea de mai jos, doresc să prezint modul în care valorile morale se contopesc cu principii normative, cum se influențează una pe altă și care este raportul dintre cele două.

Secțiunea II, *Relevanța morală a normei.* Pentru a demonstra aceste aspecte, am avut în vedere în a doua secțiune a primului capitol prezentarea comparativă a celor două mari teorii care s-au evidențiat în analiza relației dintre morală și normă. Astfel teoria dreptului natural și teoria pozitivismului legal, la care am adăugat o nouă perspectivă adusă de teoria interacționismului legal.

Relația dintre normă și morală este intens dezbătută de teoria dreptului natural și pozitivismul legal. Dezbaterea se conturează în jurul a unor teme principale: în primul rând ea ridică ipoteza dacă cele două concepte, morală respectiv normă, trebuie interpretate, evaluate și aplicate în mod separat sau împreună. Pe această ipoteză voi prezenta ambele opinii teoretice iar ulterior voi demonstra, pe seama teoriei interacționismului legal, că această separare nu se poate. În urma admiterii existenței relaționării dintre cele două concepte cea de-a doua ipoteză de analiză, în dezbaterea dintre cele două mari teorii, este să se stabilească dacă această “legătură este tangențială sau este necesară”(Wibren van der Burg, 2016).

Teoria dreptului natural vede relația dintre normă și morală ca fiind indispensabilă. Din punctul de vedere la naturaliștilor norma se creează pe fundament moral. Perspectiva teoriei pozitivismului legal respinge necesitatea sau legătura condițională dintre morală și normă. Totuși sunt anumite abordări ale pozitivismului care nu resping rolul moralei în construcția normei, dar nu îi oferă acesteia un rol fundamental. Motiv pentru care și în cadrul teoriei pozitivismului s-au

dezvoltat mai multe abordări. *Pozitivismul legal exclusiv* susține că formarea, existența și aplicarea normei “nu este dependentă de morală”(Matthew H. Kramer, 2004), morală nefiind o “condiție de validitate și existență a normei”. Acesta se formează în funcție de legiuitor și de sistemul juridic în care aceasta este construită(Michale Giudice, 2008); iar *pozitivismul legal inclusiv* susține că implicarea moralei în construcția normei “nu trebuie să fie nici exclusă, nici inclusă, fiind convențională”(Robert Alexy, 2010).

Din perspectiva teoriei interacționismului legal, interconectivitatea dintre morală și normă determină o recunoaștere deplină a autorității normei în relația cu agenții. În interacțiunea dintre normă și cetățeni, interconectivitatea dintre normă și morală poate fi și mai puternică. Wibren van der Burg susține că această simbioză între cele două nu trebuie interpretată și apreciată ca fiind o situație în care cele două concepte se confundă una cu cealaltă. Elementul moralei legitimează norma în interacțiunea socială și determină ca aceasta să fie “recunoscută și acceptată”. Pentru că nu trebuie confundată cu norma, moralei trebuie să i se recunoască caracterul de obiectivitate. Acest caracter al moralei îi permite să se situeze “în afara normei” fără să fie considerată “ o etapă sau o particularitate a acesteia”. Aceasta nu implică doar o condiție între morală și normă. Trebuie făcută diferența în sensul în care “argumentele legale se referă la argumente morale, nu la fapte morale, relația dintre cele două fiind atât condiționată cât și necesară”(Wibren van der Burg, 2016).

Idealurile sunt importante și pentru a stabili și întreține un echilibru între morală, normă și factorul politic. În viziunea *teoriei interacționismului legal*, interacțiunea este principalul proces care duce la nașterea normei. Interacțiunea actorilor și doctrina de specialitate duc la crearea normei. Teoria interacționistă susține că “nicio ordine legală nu poate fi separată complet de morală, aceasta din urmă fiind necesară(...)”. Relația dintre normă și morală este “empiric variabilă” și este “condiționată tocmai pentru că gradul de interconectivitate variază”. Wibren van der Burg susține că aceasta nu ar fi în permanență conectate una cu alta, aceasta conectivitate fiind una contextuală, existând situații în care cele două sunt mai puțin conectate. În societățile actuale, indivizii nu se mai mulțumesc doar cu o “supraviețuire hobbesiană”, astfel că norma poate să funcționeze bine “dacă încorporează elemente morale, chiar și parțiale”(Wibren van der Burg, 2016). Teoria interacționismului legal nu se vrea o combinație între cele două teorii mai sus prezentate, ci o teorie prin care noi acceptăm de fapt diversele abordări și recunoaștem că nu ne permitem să punem limite de interpretare și de aplicare în dinamica și complexitatea relațiilor

sociale. Teoria interacționismului legal oferă posibilitatea ca practicile să fie recunoscute, și nu doar admise sau respinse pe seama unor criterii teoretice.

Capitolul II, *Caracterul și limitele eticii.* Strategia avută în vedere a fost în primul rând să clarific diferențele dintre morală și etică întrucât am constatat că în numeroase cercetări acestea sunt luate ca sinonime. Morala, așa cum am prezentat în capitolul anterior, este definită ca un set de “norme și principii” care reglementează “activitatea umană”. Etica în schimb, este “o reflexie critică asupra moralei”, însemnând că morala este “obiectul de studiu al eticii”(Evandro Agazii, 2004). Atât morala cât și etica se referă la conduite “bune sau rele”. Prin morală înțelegem valori regăsite la nivel individual, interne și instriseci omului. Etica se referă la reguli stabilite de factori externi omului, conduite și activități.

Secțiunea I, *Caracterul etic al normei.* Caracterul etic al normei l-am prezentat pornind de la conceptul lui Kant reluat de Oppenheim care demonstrează o ecuație ce aplicată individual poate să ne releve dacă o anumită normă are caracter etic sau nu. Chiar dacă etica kantiană are un loc cu totul aparte în studiul eticii, susțin și îmi asum unele perspective sau abordări ale acesteia, așa cum este cea a ecuației propuse, întrucât aceasta mi-a dat capacitatea să argumentez posibilitatea identificării caracterului etic pe care îl poate avea orice normă legitimă. Consider că identificarea și implicit cuantificarea unei norme etice se poate realiza pornind de la distincția lui Kant între “ar trebui” sau “poate”. Această dezbateră este reluată de Felix Oppenheim, analizat și interpretat de Ian Carter, care încearcă să stabilească dacă *ar trebui implică* de fapt și *poate*. Scopul analizei este de a stabili în ce măsură “dacă ar trebui să faci ceva, și poți face acel ceva, înseamnă că trebuie să faci acel ceva”. Aceasta determină diferența între o normă etică și o normă non-etică.(Ian Carter, 2001).

Principiile etice sunt implementate în societate prin intermediul normelor și a mecanismelor care organizează comportamentul iar acestea includ cultura, legea sau experiența socială continuă”(Walter L. Battaglia, 2006). Cultura și experiența socială continuă au o importanță majoră în crearea normei etice și care determină un caracter empiric al acesteia. O normă internațională nu este implicit și o normă etică, dar aceasta nu înseamnă că este străină de domeniul eticii. Norma internațională reprezintă acel liant între etică și interes, consensul major pe care poate să îl aibă factorii politici internaționali luând în considerare întreaga arhitectură a sistemelor etice. Norma internațională este o proiectare a concursului dintre culturi și putere, etică și interes.

Personal consider că pe lângă normele *jus cogens* orice normă care implică ecuația *ar trebui+ pot=trebuie*, ar trebui și poate fi considerată ca fiind o normă etică. Astfel dimensiunea normelor etice nu trebuie restrânse doar la drepturi fundamentale ale omului. Norma etică este strâns legată de cultură, de aceea domeniile în care putem identifica norme internaționale etice sunt acelea în care regăsim elemente ale culturii universale ale umanității: de la cele ce prevăd drepturi fundamentale ale omului, până la protecția mediului înconjurător, protecția animalelor, vestigii culturale etc.

Secțiunea II, *Limitele eticii internaționale.* Trebuie să existe o abordare integratoare și comună a analizelor comportamentale iar Sara Jhingran în *Ethical relativism and universalism(2001)* susține că toate comportamentele fac parte dintr-un întreg, astfel că nu putem face o analiză individuală, ci doar una a întregului. Cultura unei comunități, susține Jhingran, este într-o interdependență cu alte culturi și care împreună formează un întreg, astfel că “un anumit aspect al unei culturi nu poate fi explicat sau înțeles fără să se ia în considerare întregul context cultural”.

De-a lungul timpului etica internațională nu avea o importanță majoră, fiind în cele mai multe cazuri irelevantă. Dihotomia dintre drepturile omului vs. interes&putere a născut o preocupare majoră pentru modul în care etica poate să soluționeze unele dintre problemele acestei relații într-o lume a pluriculturalismului(Paul Ronalds). De la etica privind *războiul just*, am ajuns la o arhitectură normativă internațională în care cele mai importante teme ale eticii internaționale le reprezintă *relativismul etic* și *universalismul etic*. Relativismul etic este determinat de relativismul cultural care este construit prin “diversitatea convingerilor morale, cutumelor, normelor sau valorilor regăsite într-o societate, comunitate, sau la nivelul sistemului internațional”. Această diversitate culturală a dus la nașterea teoriei relativismului cultural care s-a ocupat să explice diferențele de valori culturale existente în diferite societăți. Pe lângă diversitatea culturală, o altă preocupare a relativiştilor a fost analiza “capacităților integratoare ale culturilor” sau modalitatea prin care fiecare cultură “reuşeşte să îşi asimileze aspecte şi caracteristici ale celorlalte culturi”. Acest proces de împrumutare şi asimilare culturală determină acel “sistem cultural unitar şi omogen care integrează variate culturi autonome”(Sara Jhingran, 2001). Pentru demonstrarea căreia a fost nevoie să evaluez în primul rând sisteme etice formate de-a lungul timpului. Printr-o prezentare descriptivă şi istorică mi-am putut da seama de elementele comune ale sistemelor etice formate(chinez, indian, japonez, musulman, creştin) şi

astfel să pot să evaluez specificitățile unui sistem etic și limitele acestuia, pentru ca ulterior să constat dacă acestea pot fi atribuite și unui sistem etic internațional. Această demonstrație mi-a permis să stabilesc limitele eticii internaționale, ca ulterior, în partea a doua, să văd care este rolul normei etice în cadrul acestor limite.

Spre deosebire de relativismul etic, o etică universală are în vedere acele drepturi universale *jus cogens* pe care le-am analizat în secțiunea precedentă și care duc la un sistem etic universal. Teoreticienii eticii universaliste susțin că este nevoie de “opinii contrare care duc la neînțelegeri morale, tocmai din lipsa unei cunoștințe bine stabilite”. Teoria universalismului etic susține că “acțiuni identice pot duce chiar la efecte diferite în contexte particulare”. Alți universalisti au o versiune mai puternică a abordării susținând că “indivizii și culturile nu diferă atât de mult în ceea ce privește scopurile etice”. Cea mai importantă caracteristică promovată de universalismul etic este aceea că “norma este înrădăcinată în caracterul uman”(Jan Gorecki) Din punctul meu de vedere relativismul etic nu exclude caracterul universal al eticii, ci îl completează.

Etica în relațiile internaționale se referă la “capacitatea de a identifica, evidenția și aplica normele morale relevante” astfel încât să fie stabilite “reguli, practici și instituții ale societății globale”, etica fiind preocupată de “arhitectura morală a sistemului internațional”(Thomas Ward). Se impune precizat că există o diferență între cum trebuie percepută etică din perspectiva politicii externe ale statelor și preocupările acesteia la nivel internațional. Mark. R. Amstutz susține că moralitatea politicii externe și implicit conduita etică a statelor în relațiile cu alți actori are în vedere mai mult interes pentru “rolul normelor etice în relațiile internaționale”. Etica internațională în schimb are în grijă “justiția în afacerile globale, legitimitate și influență în politica internațională”. Acțiunile externe ale statelor pot fi evaluate ca fiind etice sau nu (Mark. R. Amstutz). Spre exemplu, în domeniul securității etica a avut implicații minimale. În deceniile trecute de cele mai multe ori era o incompatibilitate între a discuta despre etică și securitate în aceeași ipostază.

Dinamica eticii internaționale nu este întotdeauna un proces rapid și este nevoie de timp pentru a putea introduce etică în comportamentul actorilor, să existe mecanisme și instrumente prin care etica să fie instituționalizată. Procesul este unul ireversibil și în permanență dezvoltare, întrucât anumite criterii etice, odată introduse, vor atrage după sine altele. “Instituționalizarea are două consecințe importante”: în primul rând, pentru acțiunile următoare și viitoare se va avea în

vedere noile criterii și standarde introduse, astfel că, analizele se vor face pe seama acestora. În al doilea rând, criteriile etice introduse implică alte criterii etice, care sunt în permanență schimbare, și care odată standardizate din punct de vedere normativ vor permite introducerea unor noi argumente. Receptivitatea la argumente etice este dată de modul în care actorii “conștientizează identitatea proprie și convingerile normative care le sunt aduse”(Neta C. Crawford, 2002). De aceea, conștiința etică a umanității se poate transforma atunci când aceasta întâmpină schimbări sau riscuri, fiind un principiu universal și material al eticii (Enrique Dusse, 2013).

Aprecieri preliminare. Etica este puternic înrădăcinată în cultură, de aceea normele etice născute din sisteme diferite pot avea efecte diferite. Dacă morala determină o normă morală care să se spună să nu faci rău altcuiva, prin etică la nivelul diferitelor sisteme etice se poate stabili și defini trasarea mecanismelor și instrumentelor prin care “să nu faci rău”. De asemenea realizarea binelui poate căpăta forme diferite și toate acestea sunt determinate de cultură. Aceasta consider că este diferența majoră între morală și etică. Pentru a îndeplini scopurile propuse, prezenta lucrare trebuie să analizeze morala, norma morală și sistemul moral, ca fundament pentru etică, normă etică și sistem etic, tocmai ca acestea din urmă să poată fi lămurite pentru a înțelege rolul normei etice în relațiile internaționale. După cum am arătat, existența unui relativism cultural impune și un relativism etic dar și unul universal. Tema cercetării m-a convins că a fost nevoie să stabilesc cum și prin ce modalități aceasta normă este construită, ca să vedem ce rol poate să aibă. Având în vedere multitudinea de culturi, norma etică poate fi considerată ca fiind diferită, și bineînțeles, rolul ei poate să fie diferit. Totuși, construcția normei etice este universală, deoarece determină o *posibilitate* ce se *impune* a fi rezolvată dacă există *putință*. Diferențele între normele etice nu constau în construcția tehnică a acesteia (*ar trebui+pot =trebuie*), ci a amprentelor culturale pe care le iau în considerare în construcția ei.

PARTEA II-a, Rolul normei etice. Sunt foarte multe situații în care drepturile morale sunt confundate cu drepturile legale, în care etica este confundată cu legea. De aceea discursul cu privire la cele două trebuie să fie diferențiat. Pledoaria susținerii unei norme etice este cu siguranță diferită de pledoaria susținerii normei pozitive. Potrivit lui Joerg Chet Tremmel, ar exista trei situații specifice care pot caracteriza relația dintre normele etice și cele pozitive, în care acestea se diferențiază sau se suprapun. În primul rând există situația acelor norme etice care nu sunt încorporate în normele pozitive. Aceste situații sunt contextuale, întrucât pot apărea

cazuri în care unele norme etice să capete un caracter de legalitate, ceea ce înseamnă că ele se suprapun normei pozitive. Într-un astfel de sistem, unele norme rămân etice, iar celelalte se suprapun normelor pozitive. A doua situație este cazul normelor etice care devin legi. În acest caz, susțin că norma etică este atât lege, cum este și legea normă etică. Al treilea caz susținut de Tremmel este cel al normelor care nu sunt legi, nici norme etice, ci doar norme legale (apartheid) (Joerg Chet Tremmel, 2009). Prin aceasta conștientizăm că norma etică nu este o entitate aparte care se găsește într-un sistem legal în mod independent și la care se face trimitere atunci când situația o impune. Ci dimpotrivă, norma etică este implicată în ordinea juridică, ea fiind fundamentul și baza unor legi sau norme pozitive. Precum spunea Tremmel, unele norme etice rămân de sine stătătoare și altele iau forma de legi. De aceea vreau să încep în primul capitol al secțiunii a doua cu doctrinele privind organizarea legală a statului și a sistemelor prin paradigma *rule of law* și a pluralismului legal, de unde să constat ce rol pot avea normele etice din aceste perspective. Astfel, voi putea avansa în capitolul IV la rolul acestora din punctul de vedere al teoriilor relațiilor internaționale.

Capitolul III, *Provocările pluralismului.* Atât doctrina *rule of law* cât și pluralismul legal se concentrează exclusiv pe stat, atât analiza cât și criticile sunt raportate la rolul normei în raport cu statul. De aceea în prima secțiune vorbesc despre abordările centriste, atât *rule of law* cât și pluralismul legal, deoarece ambele au în vedere organizarea statului. Problema abordării critice a pluralismului legal este aceea că se concentrează exclusiv pe rolul subiectului legal în elaborarea normei. De aceea în prezentare am în vedere și pluralismul legal global, ca și metodă de analiză a pluralismului legal, reprezentând capacitatea de a integra mai multe tipuri de norme și de a analiza interacțiunea dintre acestea. Potrivit pluralismului legal global, există un sistem continuu între normele ‘sub-statale’ – statale- ‘supra-statale’ completate ulterior cu elemente ale teoriei interacționismului legal în cea de-a doua parte a capitolului.

Secțiunea I, *Abordările centriste.* Pentru început, înainte de a analiza un rol al normei etice în relațiile internaționale, am considerat că trebuie să verific acest rol în cadrul actorilor din relațiile internaționale. Am luat în considerare poziția statului, considerat actor principal, astfel ca să constat în ce măsură norma etică influențează afacerile interne care se reflectă în comportamentele externe ale statului. Ca să pot să demonstrez poziția normei etice în organizarea unui stat, a fost nevoie să o trec prin filtrul de analiză a doctriinelor care definesc organizarea statului ca entitate legală. Pentru început se impunea să analizez poziția normei etice

în doctrina *rule of law*, a legii care conduce, specifică statelor contemporane. *Domnia legii* este văzută ca acea doctrină care impune litera legii ca reper, fundament, izvor și scop în activitatea social-politică. Astfel am prezentat caracteristici ale doctrinei *rule of law*, ca să îmi dau seama dacă regăsim un *rule of law* și la nivel internațional și modul în care este percepută norma etică într-o arhitectura specifică normei adoptate și autoritar instituționalizate.

În Europa Occidentală regăsim un liberalism legal, specific și dominant, prin care se susține că “norma aparține statului” aceasta reprezentând sau determinând o “atitudine etică prin care oamenii fac ceva, sau ar trebui să facă, în relaționarea lor în cadrul comunității”(Scott Veitck, 1999). Pentru ca aceasta conduită etică să se poată desfășura, trebuie stabilite “reguli predeterminate, clare și generale”(legalism) care caută să promoveze valori morale de “independență, independență și interdependență respectiv independență în comunitate(liberalism)”(Scott Veitck, 1999). Pentru a analiza relația dintre etică și *rule of law*, respectiv rolul normei etice, trebuie clarificată distincția dintre legitimitate și legalitate. Ca și exemplu, ne întoarcem la experiențele istorice din care ne dăm seama că nu toate sistemele politice care s-au format erau și legitime și legale. Sistemele politice exterme au invocat mereu norma și legea pentru a-și confirma legalitatea, dar aceasta nu înseamnă că erau și reprezentative, deci nu aveau legitimitate. Vesselin Popovski ne propune să gândim definiția normei sau legii în sens restrâns sau larg. În sensul restrâns norma și legea sunt definite exact prin ceea ce transmise, “atribuții procedurale și limite legale” specifice doctrinei *rule of law*. Definirea legii și normei în sens larg înseamnă de fapt includerea acelor “drepturi substantive pe care se bazează și din care derivă” iar în această definiție, legătura dintre “*rule of law* și etică este crucială”. Luând în considerare rolul eticii în susținerea legii ne dăm seama că “legea poate să conducă, dar la fel și etica”(Vesselin Popovski, 2014). La nivel național *rule of law* este înrădăcinată într-o poziție în care nu exclude etica, ba dimpotrivă, domnește alături de ea. Etica ajută legea să se interpreteze, fiind mult mai contextuală decât aceasta. În situații noi, pe care legea nu le-a prevăzut, etica este cea care intervine, cea la care ne raportăm atunci când dorim să aflăm ce a vrut legea să spună, de la caz la caz. Astfel că normele etice la nivel național, fie că sunt transformate în legi sau nu, au rolul de a asista legea în organizarea și conducerea statului.

Într-o societate caracterizată de pluralism moral, religios și politic, *rule of law* este greu de menținut fără a încălca principiul fundamental al statului prin care acesta trebuie să rămână neutru cu privire la chestiuni ce au valoare și însemnătate asupra vieții umane. Trei argumente

majore există în literatura critică cu privire la inaplicabilitatea *rule of law*: primul argument ar fi că nu poate să existe o “poziție neutră din partea statului pentru aplicarea normelor” într-un sistem moral, politic și religios caracterizat prin pluralism. Al doilea argument este că nu poate să existe un “proces neutru de interpretare a normelor” iar al treilea argument se referă la concepția liberală potrivit căreia pentru “menținerea neutralității procesului legal, trebuie să existe o distincție între normă și politic”. Dar pentru ca politicul să distingă ce este bine sau rău, trebuie să renunțe la însăși principiul neutralității. Astfel că, în mod paradoxal, “pentru a putea instituționaliza acest principiu, ar trebui să-l desconsidere”(Andrew Altman, 1990).

Pentru a nu fi acuzat că plasez statul în centrul analizelor mele, am abordat și pluralismul legal și variantele sale ca o doctrină ce se dorește o alternativă a *rule of law*, și care ia în considerare mai mult decât autoritatea statală a normei adoptate specifice *rule of law*, ci implicarea tuturor actorilor în elaborarea normei, printr-un mecanism de interacțiune menit să ducă la construcția normei. Pentru a argumenta “rolul pluralismului legal în termeni de drepturi constituționale” se face distincția dintre *pluralismul legal extern*(norma multiplă)- care evidențiază limitele instrumentelor constituționale în interacțiunea cu alte sisteme legale; și *pluralismul legal intern*(incoerența normei)- care evidențiază cum doctrina constituțională tinde să fie caracterizată prin *dezordine* sau *anarhie*(Gavin V. Anderson, 2001). Odată ce statul nu mai este perceput ca fiind o sursă a normei se manifestă sistemele multiple care coexistă, astfel că acceptarea cel puțin a două sisteme presupune că suntem toți pluraliști(Harm Schepel, 2013). Orice tentativă a statului de a respinge sisteme legale străine pentru a-și proteja norma de stat nu face altceva decât să “evidențieze că pluralismul legal există și se află peste tot”(Brian Z. Tamanaha, 2008).

Pentru *pluralismul legal critic* ipoteza de la care se pornește nu se referă la stabilirea ordinii legale(statală sau non-statală) care ar avea jurisdicție asupra subiectului, dar în schimb adresează întrebarea: “În care dintre ordinele legale se regăsește subiectul?”(Gavin V. Anderson, 2001). Pluralismul legal critic ca și *formulă metodologică și teoretică* susține “construcția normei prin subiecți legali”, înțelege norma ca fiind rezultatul modului în care subiecții legali se înțeleg pe ei înșiși, sau cum înțeleg norma(Martha Marie Kleinhans&Roderick A. MacDonald, 1997) și care au propria lor diversitate și pluralitate(Margaret Davies, 2017).

Pluralismul legal global, spre deosebire de liberalismul legal și pluralismul legal oferă un model de analiză atât descriptivă cât și normativă. Pluralismul legal global desconsideră rolul

statului întrucât susține că politicile juridice sunt realizate de către indivizi “prezumții, idei despre justiție, concepții despre politici globale și principii morale”. Aceste procese analitice ale indivizilor determinate de “conștiința legală” duc la apariția normelor non-statale, care ulterior vor fi instituționalizate prin intermediul statului. Spre deosebire de liberaliștii legali sau pluraliștii legali, pluraliștii legali globali nu au în vedere diferențierea dintre normă, cutumă, lege, ci scopul acestei teorii este concentrat pe individ.

În pluralismul legal, și varianta sa mai nouă pluralismul legal global, norma etică este cea importantă, întrucât din perspectiva acestei teorii legale norma se formează din cultură iar cultura desemnează nevoile și dorințele, astfel că spre deosebire de *rule of law*, norma adoptată a statului (norma statală) este cea care ajunge să completeze norma etică. În sistemul legal promovat de teoriile legale pluraliste, spre deosebire de liberalismul legal, normativitatea se creează din ceea ce este corect, adică etic (Nancy Fraser, 2004). Într-un mod comparativ, am vrut să văd cum este văzută norma etică în cadrul celor două tipuri de doctrină, respectiv din perspectiva normei adoptate și cele interacționale. Aceste două prezentări m-au ajutat să constat rolul normei etice în cadrul unui stat, atât pe verticală (din perspectiva *rule of law*) cât și pe orizontală (din cea a pluralismului) și dacă, sau cum aceste viziuni există sau sunt proiectate în afacerile externe, respectiv relațiile internaționale.

Secțiunea II-a, *Pluralismul relativ al interacționismului legal.* Teoria interacționismului legal ia în considerare în primul rând această distincție realizată între filosofi, sociologi și juriști, între norma adoptată (statală) și norma interacțională (non-statală). Pentru a putea realiza cea mai bună analiză și de a o aplica contextual, oferind cele mai bune interpretări și soluții, interacționismul oferă o abordare teoretică atât cu privire la norma adoptată cât și cu privire la norma interacțională. Teoria interacționismului legal acceptă rolul ambelor variante ceea ce permite o analiză interdisciplinară, completă și clară. Susținerile aduse în sprijinul teoriei interacționiste sunt construite pe seama principiilor enunțate de Jon Fuller, în lucrarea sa *Anatomy of Law* în care a încercat să combată “opозиția dintre dreptul natural și pozitivismul legal”, și să identifice elementele comune dintre acestea în vederea obținerii unei formulări simbiotice. Sanne Taekema și Wibren van der Burg propun existența unui “proces gradual de interacțiune” în care “o conduită este văzută ca fiind creatoare de obligații”.

În cele de mai jos iau în considerare opozițiile dintre filosofia juridică, sociologia juridică și doctrina juridică și le trec prin filtrul de interpretare al teoriei interacționismului legal. Wibren

van der Burg surprinde în primul rând necesitatea analizării atât a *normei interacționale* cât și a *normei adoptate* dar și orice altă sursă ce poate fi considerată ca fiind creatoare de drepturi, obligații și protecția valorilor. Teoria interacționistă are în vedere analiza ambelor tipuri de norme, întrucât norma reprezintă atât “interacțiunea dintre actorii legali și practicile din care aceasta poate să rezulte”, dar și “doctrina legală ce reiese din aceste practici”. Norma adoptată trebuie regăsită sub forma practicii interactive, în mod contrar sistemul legal nu poate să reflecte cu adevărat realitățile pe care s-a construit. Norma adoptată nu are forța juridică atât de mare dacă nu are o legătură cu norma interacțională. De aceea se poate spune că norma interacțională are un “caracter primar” deoarece este prima care se manifestă. Pentru norma adoptată este nevoie de implicații procedurale care nu pot fi regăsite la nivel de interacțiune. Sunt diferite modurile de adoptare, astfel că în primul rând este nevoie de interacțiune și apoi de proceduri, indiferent că le analizăm pe verticală sau orizontală. Nu poate să existe o normă adoptată fără caracter de interacționalitate, chiar dacă ambele tipuri pot să dezvolte ordini legale diferite și paralele, în care pot să existe relație de congruență sau conflict.

A doua poziție în relaționarea dintre filosofi, juriști și sociologi este cea a existenței monismului, respectiv a dualismului/pluralismului. Aceste diferențe sunt specifice dezbaterilor teoretice, în special în zona Europei Occidentale, așa cum am arătat în prima secțiune. Din perspectiva interacționismului legal, pluralismul trebuie analizat prin recunoașterea unei palete largi de conflicte și interacțiunea dintre mai multe sisteme legale (oficiale sau neoficiale). Pluralismul nu trebuie să desconsidere faptul că în cele mai multe sisteme, cele mai multe surse ale normei adoptate sunt autoritățile legiuitoare. Referitor la a treia opoziție dintre cele trei domenii, cu privire la caracterul static sau flexibil pe care îl poate avea norma, teoria interacționismului legal introduce „variabilitate și dinamică” fără a desconsidera caracteristicile generale ale unei norme. Interacționismul legal îmbină analiza „ordinelor juridice (pluralismul juridic) cu înțelegerea conceptului de drept (pluralism conceptual)”. Interacționismul susține că ar trebui cercetată norma prin deschidere față de variație și schimbare sau „bogăția fenomenelor juridice” decât să ne concentrăm pe proprietățile acesteia.

Pentru a patra opoziție privind caracterul instrumental sau non-instrumental, aceasta este specifică fiecărei din cele trei domenii de analiză a normei. Propunerile făcute de teoria interacționismului legal ar sugera că dezbaterile cu privire la definiția și natura normei ar putea fi nesfârșite. Dar tocmai că interacționismul nu susține că trebuie să existe consens. Tocmai

caracterul de contextualitate pe care îl oferă interacționismul permite ca acest consens să fie realizat pe anumite puncte precise, chiar dacă aceasta nu constituie unanimitatea. Satisfacerea tuturor părților implicate este o chestiune care ține de politic. Teoria interacționismului legal, în legătură cu certitudinea și predictibilitatea specifice normei, analizează acest aspect din două puncte de vedere: “epistemică sau doctrină certă”- care preupune cunoașterea textului normei, implică predictibilitate și care poate veni în detrimentul interacționismului legal. Chiar dacă pe alocuri se poate constata că există o deschidere mai mare față de principiile pluralismului, teoria interacționistă nu înlătură *rule of law*, ba dimpotrivă susține că acesta este necesară în anumite domenii.

Ceea ce rămâne de precizat este că se constată că aceste funcționalități ale normei sunt determinate de interacțiunea dintre agenți și care duc la “idealul de legalitate”. Idealurile sunt esențiale mai ales că în cultură sunt ancorate arhitecturile normative. Dinamica relațiilor sociale, de afaceri, interne sau internaționale, activitate ONG-urilor etc, determină “interpretarea și reconstrucția continuă a normei”. Dacă în cazul *rule of law*, norma etică susține norma pozitivistă în organizarea și funcționarea statului, iar în cazul teoriilor pluraliste constatăm că aceasta este susținută de normele pozitiviste, în cazul teoriei interacționismului legal evoluția pe care o propune ar fi că norma interacționistă, prin modul în care se formează și se impune, este și rămâne sub formă de normă etică. Fiind formată pe etică, înseamnă că etica rămâne singura variabilă corectă în crearea și existența normei. Am văzut în secțiunile precedente analiza privind relația dintre normă și etică din perspectiva abordărilor construcției normei, naturalistă/pozitivistă, iar acum această relație în structura de organizare a sistemelor legale, și a statelor, prin prezentarea comparată a *rule of law*, pluralismului legal și interacționismului legal. În a doua parte a capitolului vreau să am în vedere prezentarea normei etice din perspectiva teoriilor relațiilor internaționale și să constatăm rolul acesteia în relația dintre stat și structură internațională.

Capitolul IV, Norma etică în binomul agent-structură. Prezintă rolul pe care îl are norma etică în relațiile internaționale, iar pentru demonstrația acestui rol, era firesc să iau în considerare viziunea teoriilor specifice relațiilor internaționale. Lisbeth Segerlund susține că procesul de construcție a normelor internaționale este un proces plin de provocări venite din partea suvernității ceea ce determină un mecanism greoi și complex de elaborare și implementare a normelor internaționale. În ultima perioadă, societatea civilă internațională joacă un rol din ce

în ce mai important, demonstrând în numeroase ocazii că mobilizarea socială poate construi și schimba norme(Lisbeth Segerlund, 2010). Goldstein și Keohane au susținut că idealurile, normele naționale și normele internaționale “joacă un rol fundamental și permanent în relațiile internaționale, și nu doar unul causal”(J. Goldstein, R. Keohane, 1993). În ultimele decenii identitatea și cultura au devenit din ce în ce mai dezbătute ca imagine de emancipare și afirmare, considerate în concurență cu suveranitatea văzută ca limitare și izolare.

Secțiunea I, Teoriile raționaliste vs abordarea sociologică. Prezint aceste perspective ale teoriilor relațiilor internaționale cu insistență pe abordarea social-constructivistă specifică și dominantă în relațiile internaționale. Pentru demonstrarea acestei poziții, am pornit de la realității clasici precum Tucidide și Machiavelli, continuând cu Morghenthau și neoliberali pentru ca autori constructiviști precum Finnemore, Katzenstein și Onuf să mă ajute să identific poziția normei etice și la nivel internațional și rolul crescând pe care aceasta îl are. Aceasta mi-a permis să propun o demonstrație ciclică în care să mă întorc cu analiza de unde am pornit și să surprind mecanismul de integrare al normei etice regăsită în afacerile internaționale, în cadrul și mediul intern al statelor. Aceasta mi-a permis să realizez o analiza pe verticală cu privire la influența normei etice regăsite la nivel intern asupra mediului internațional, cât și invers, rolul normei etice internaționale asupra structurilor interne ale actorilor internaționali.

Chiar dacă sociologia juridică internațională are alte perspective decât cele avute în vedere de teoriile raționaliste, putem spune că în domeniul dreptului internațional modul în care percepe statul în unele situații are un substrat realist sunt și unele situații în care are o abordare interacțională, statul fiind văzut ca o”sursă de norme”(B. Landheer, 1957). Din perspectiva constructiviștilor, norma ar fi reprezentarea așteptărilor pe care le au indivizii în raport cu ei înșiși și cu ceilalți cu care interacționează. Aceste așteptări generează un simț al “obligației și responsabilității”(Jeffrey Checkel, 2002). Normale ar fi utilizate ca niște “instrumente conceptuale” care să reflecte “construcția socială a politicii internaționale”. Theo Farrell susține că identitățile statelor sunt cele reflectate în normele create și susținute de acestea. De aceea statele se lasă îndrumate de aceste norme, tocmai pentru că ele reprezintă imaginea lor, iar prin intermediul acestora se “definesc regulile formale și se acceptă practicile jocului internațional”(Theo Farrell, 2002). Prin caracterul de reflecție a identității, normele sunt ca “un fenomen structural” în primul rând *intern*, pentru că provin din cultura și identitatea celor care le creează și le definesc; dar și *extern* pentru că ajung să ofere ghid și îndrumare pentru

transformare și evoluție a identității. Atât dimensiunea externă cât și cea internă definesc caracterul de construcție socială a normelor realizată prin intermediul interacțiunii dintre actorii implicați în afaceri comune. Normele se “nasc cu scopuri, ajung să constrângă, oferă legitimitate, putere și definesc actorii”(Mary E. Pettenger, 2016).

În relație cu celelalte teorii, în dimensiunea analizării construcției și efectelor normelor, există o “juxtapunere” între perspectiva social-constructivistă și cea neo-liberală cu privire la norme, înțeles sub formă de *constructivism instituțional*. Prin constructivismul instituțional se explică influența normelor instituționale modifică, completează, ghidează și eventual sancționează “comportamentele și preferințele statelor”(Finnemore, 1996). Idealurile, ideile, tradițiile și implicit normele joacă un rol esențial în “modelarea identității actorului” întrucât constructiviștii văd normele ca niște “standarde comportamentale identitare pentru actori”(Finnemore, 1998). Un criteriu important al normei născute din identitate și cultură, este aceea că trebuie considerate interacțiunile și practicile prin care acestea apar. Pentru ca teoria interacionismului să funcționeze trebuie să aibă “efectul scontat”, rezultatul propus și succesul proiectat(Kenneth W. Abbot and Duncan Snidal, 2013). Însă o abordare strict interacțională, dar greșită de la bun început poate oferi o normă “incompletă încă de la originile sale”(Janina Dill, 2015).

Principala critică adusă social constructivismului, în versiunea sa interacțională, este că plasează pe același loc atât normele interacționale, cât și cele care reies din rațiune și fundament intelectual. De aceea pot să existe situații în care este nevoie de ambele abordări. Poate că este nevoie de abordarea diferențierii, dar aplicării contextuale propusă în teoria interacionismului legal de Wibren van der Burg. Sunt unele societăți unde oamenii poate nu doresc să aibă în considerare, norma interacțională izvorâtă din cadrul social și scrisă pe fundament de doctrină. De aceea este nevoie de flexibilitatea propusă de teoria interacionismului legal, unde nu excludem importanța nici uneia din aceste două, ci să le aplicăm contextual în funcție de nevoie și de cerințe.

Fără îndoială că abordarea sociologică oferă mai multe perspective decât teoriile raționaliste. Totuși o mare dificultate o reprezintă însăși incapacitatea acesteia de a se uniformiza, și precum spune Thomas Ward, abordarea sociologică reușește să susțină prezența normelor la toate nivelele, dar nu poate identifica o soluție la așa numita “rușine a normelor”. Aceasta presupune că în cadrul unui sistem, chiar și cel internațional, există o multitudine de

norme care de multe ori intră în conflict una cu alta. După cum arătam, abordarea sociologică nu poate să lămurească care norme au forță mai mare și care ar fi cauza pentru care au o forță mai mare. Un alt eșec al sociologilor este acela că nu explică de ce trebuie să apară normele, analiza realizându-se tot în relația dintre interes și normă. Totodată, abordarea sociologică ignoră *puterea* în analizarea normelor, în procesul de construcție socială și normativă. Atenția pentru interes și putere în crearea și operaționalizarea normelor este importantă pentru a oferi structură instituționalismului sociologic. Vreau ca în următoarea secțiune să prezint această relație prin surprinderea modului în care norma poate fi integrată de către stat prin mecanismele sale, care de altfel este cea mai bună exemplificare a relației normă-putere-interes.

Secțiune a II-a, Integrarea normei etice. Pentru a putea disocia imaginea normei de proveniența și forța ei, adică interesul și respectiv puterea, trebuie să pun norma internațională să își demonstreze capacitatea în relație cu acestea două. Interesul și puterea provin, în principal de la state, astfel că una din marile provocări aduse interesului și puterii statului este capacitatea și disponibilitatea normei internaționale de a se impune în fața acestora prin integrarea sa în structurile interne ale statului. Am înțeles din prezentările anterioare că norma internațională este un produs al interacțiunii și este rezultatul politicii externe formulate la nivel național. Dar totuși relația interes-normă-putere naște serioase ipoteze cu privire la modul în care normele internaționale pot fi încorporate la nivel național. Social-constructiviștii fac referire în primul rând la “retorica” și discursul utilizate de factorul politic național în legătură cu probleme ale afacerilor globale. Strategia actorilor este de a utiliza norma pentru a urmări idealurile dar și pentru a îndeplini interesele. În acest sens, statele pot înființa structuri instituționalizate, mecanisme procedurale sau principii legale care să permită acceptarea și integrarea normei în structurile naționale, fără ca idealurile lor să își schimbe traiectoria, sau interesele materiale să fie schimbate în funcție de reglementările normei.

Pentru social-constructiviști, teoretizarea procesului de emergență și de diseminare a normei propune și presupune existența “ciclului de viață a normei” care este alcătuit din trei faze importante și distincte: în primă fază este avută în vedere *emergența normei*, care se referă la chestiunile deja discutate în prezenta cercetare și care au mai mult în vedere modul în care norma este construită, elementele componente sau mediul care determină apariția și construcția ei. Cea de-a doua fază eu mi-am propus să o denumesc ca fiind *impunerea normei* sau cum este considerată în doctrina de specialitate social-constructivistă ca fiind “cascada” prin care norma

este promovată, încunoștiințată, mai bine spus procesul de lobby față de actorii relevanți în vederea conștientizării valorii sale și acceptării de către aceștia. Impunere mi se pare o traducere mai potrivită tocmai pentru că surprinde de fapt un proces de convingere prin diferite mecanisme a destinatarilor a cărui scop este aceea de a impune ulterior norma acestora. A treia fază o reprezintă *internalizarea normei*, proces prin care se transpun prin mecanisme specifice normele la nivel intern. Potrivit constructiviștilor fiecare dintre aceste stagii surprinde “diferite procese sociale de logică și acțiune”. Acestea sunt caracterizate prin actori diferiți, motive diferite și “procesele sociale dominante” (Finnemore, Martha and Kathryn Sikkink (1998).

Preluarea atribuțiilor de către norma internațională a celor naționale este un fenomen crescând, regăsit în toate sistemele legale sau state și care afectează toți actorii. De asemenea aceasta determină schimbarea percepției asupra normelor interne, asupra drepturilor constituționale, care de cele mai multe ori sunt puternic susținute, completate sau chiar adăugate în sistemul național. Astfel, norma internațională odată internalizată ne forțează să o invocăm mai des decât pe norma internă, care odată cu trecerea timpului capătă sarcini din ce în ce mai puține și minimale. Rolul normei internaționale devine crescând deoarece este integratoare și universală, de aceea are câștig de cauză în detrimentul normei naționale. Interacțiunea dintre extern și intern este întotdeauna câștigată de extern, întrucât abrogă limitele internului. Constituționalismul național devine un filtru și nu o sursă de drepturi, întrucât peste acesta se poate invoca un nou constituționalism internațional care este captivant tocmai pentru că oferă mai multă libertate și pune mai puține limite.

Aprecieri preliminare. Fără îndoială ne întrebăm care este aportul pe care îl are norma etică în relație cu norma internațională, și pentru a răspunde la această ipoteză trebuie să luăm în calcul care sunt limitele eticii internaționale pe care se fundamentează norma etică. Prezentarea eticii internaționale ne ajută să ne dăm seama de fapt de capacitatea normei etice de a produce schimbări și de a aduce un echilibru în relațiile internaționale. Norma internațională este flancată de limite impuse de norme etice precum *jus cogens*. Orice fel de norma internațională este ancorată în criteriile etice, întrucât trebuie să respecte ceea ce este primordial în relațiile internaționale, valorile morale transpuse în principii etice manifestate prin norme fundamentale față de care nu există, nu poate și nu trebuie să fie niciun fel de derogare.

Prin teoria interacționismului legal nu ne punem limita la care dintre doctrine sau teorii trebuie să ne raportăm. Aplicând un model de contextualitate, ca cel promovată de

interacționismul legal, în care nu excludem modele de referință, ne permite să atingem maximum pe care ni-l dorim. Am văzut că sunt situații în care și organizațiile internaționale iau în considerare pluralismul legal pentru a relaționa cu entități din sferă internațională, dar relaționarile cu statele trebuie făcute doar prin intermediul doctrinei *rule of law*. Alternanță care se îmbină excelent cu abordarea social-constructivistă regăsite în relațiile internaționale din prezent.

Considerații finale. Unul dintre marile avantaje în elaborarea unei teze de cercetare în domeniul filosofiei juridice este aceea că permite lansarea unor întrebări deschise care pot face obiectul dezbaterilor complexe, interdisciplinare și care lasă loc de răspunsuri detaliate, dar niciodată definitive și închise. Fiind nevoie de abordarea și tratarea unor subiecte complexe și uneori delicate, exact cum menționam la începutul lucrării, temele specifice filosofiei și cercetările realizate asupra acestora au o dinamică ce impune să fie în permanență evaluate pentru a constata schimbările de percepție care au loc. În domenii atât de des suspuse dezbaterilor și argumentelor, filosofia juridică, științele juridice sau domeniul relațiilor internaționale impun o revizuire constantă, însă acest lucru înseamnă și multe limitări ale cercetării dar și puține, dar valoroase, contribuții personale pe care le poate avea un tânăr cercetător.

Limitări și direcții viitoare ale cercetării. După cum spuneam, fiind un domeniu atât de general, poate chiar cu caracter universal, tema privind rolul normei etice în relațiile internaționale a fost realizată prin intermediul expunerii teoretice, în detrimentul exemplificării și a analizării unor studii de caz. Mai mult, tot din aceleași rațiuni, nu mi-am permis să intru nici în analiza unor domenii tangențiale sau abordarea unor subiecte care ar fi putut lămuri și mai complex tema cercetării. Un astfel de studiu presupune cercetări elaborate realizate prin contactul cu alte medii și sisteme, care pot fi costisitoare atât din punct de vedere material cât și al timpului, criterii care nu au putut fi alocate prezentei cercetări. De aceea, am ales ca această teză să expună abordările teoretice generale, ceea ce lasă loc și obligă pe viitor la elaborarea unor cercetări specifice, pe seama unor exemple concrete în care să poată fi aplicată structura analizelor avute în vedere aici dar și a concluziilor expuse în urma cercetării.

Precizări cu privire la contribuția personală, În primul rând, rezultatul îmbogățirii și însușirii unor termeni și concepte noi, astfel încât această dezvoltare să permită oricui să contempleze, să reanalizeze și să transmită mai departe concluziile sale. Un alt scop important

pe care consider că l-am atins, este acela de revizuire a unei literaturi de specialitate, a doctrinelor și paradigmelor noi, ca astfel să le pot pune la dispoziția celor interesați, misiunea cercetătorului fiind aceea de a surprinde acele elemente de originalitate, care, chiar și ele puține pot să dea curs unor dezbateri, analize și interpretări din partea celor care îi lecturează sau studiază cercetarea.

Am reușit să surprind în teza de cercetare și o teorie, cea a interactionsimului legal, care merită analizată, tocmai pentru că este flexibilă și are capacitatea de dezvoltare ulterioară, aplicabilă bineînțeles, contextual. Susțin această teorie, cu rezerve față de aplicabilitatea acesteia în alte sisteme decât cele occidentale, deoarece a trezit curiozitatea de a constata prin cercetări viitoare care este impactul și efectele sale în funcție de sistemul legal sau jurisdicțional.

Concluzii, Într-un stil *foucoulian* am ales ca cercetarea să o încep prin revizuirea și reanalizarea poziției omului în raport cu mediul său înconjurător, întrucât omul este creator și destinatar a ceea ce el analizează în organizarea statului sau în relațiile internaționale. Am plasat interacțiunea ca și concept cheie al acestei cercetări, pornind de la ideea că interacțiunea este creație. Interacțiunea dintre doi sau mai mulți oameni, până la interacțiunea dintre actorii sistemului internațional determină mediul în care noi ne ducem existența. Și noi singuri alegem cum să o facem. Procesul interacțional este cel care determină apariția izvoarelor și a surselor, de creație, de analiză și de interpretare. Fără interacțiune nu am putea să conștientizăm ceea ce este corect sau nu, ce trebuie înfăptuit, sau eliminat. S-a constatat că în democrațiile și societățile liberale, acolo unde statele au lăsat mai multă libertate implicării societății civile în organizarea statului, aceasta teorie a interacționismului s-a putut dezvolta. A fost nevoie așadar, ca statul, elementul suprem și reperul de analiză în toate teoriile aplicabile, să se dea la o parte și să permită ca interacțiunea umană să continue să fie creatoare. Menționam într-una din concluziile preliminare că prezența autorității, cea care să fie implicată în adoptarea și instrumentalizarea normei, nu permite dezvoltarea interacțională a acesteia.

Interesant este că la nivel internațional nu avem de-a face cu o autoritate supremă. Motiv pentru care evoluția acestui sistem a fost realizată prin intermediul interacționismului. Interacționismul, presupune proiectarea culturii și a identității, ceea ce reprezintă un proces greoi, mai ales la nivel internațional. Și cu toate acestea, interacționismul a dus la ceea ce este astăzi sistemul internațional, și afacerile globale: un mediu în care în mod treptat și evolutiv, individul a ajuns să aibă un rol central.

Am proiectat sistemului internațional un concept specific, precum cel al anarhiei, iar lipsa autorității presupune și o libertate evolutivă, neconstrânsă de o autoritate, ci exclusiv de toți cei implicați, ca și actori ai relațiilor internaționale. În acest fel, susțin că în sistemul internațional anarhia este susținută și completată de interacțiune. Pentru ca acest interacționism să funcționeze trebuie să existe un scop comun, un ideal. Consider că o comunitate sau societate să se construiască, să reziste și să avanseze are nevoie de două lucruri: un ideal comun și un modalitate/mijloc de comunicare. Pentru aceasta, din punctul meu de vedere, rolul normei etice este acela de a facilita comunicarea și a stabili un ideal, deoarece norma etica este un ideal dar și un mijloc de comunicare pentru îndeplinirea acelui ideal. Iar acest lucru se realizează prin redimensionarea permanentă a argumentelor etice.